

DISKURSY, INSTITUCE A PRAXE PÉČE O DĚTI DO TŘÍ LET VE FRANCOUZSKO-ČESKÉ KOMPARATIVNÍ PERSPEKTIVĚ¹ / RADKA DUDOVÁ A HANA HAŠKOVÁ

Discourses, Institutions and Practical Care Arrangements for Children under the Age of Three in a French-Czech Comparative Perspective

Abstract: The article offers a comparison of the development of institutions of care for children under the age of three in France and in the Czech Republic. It explains the differences in the forms of institutions, policies and the level of state support using a comparative analysis of the discourses of childcare that have existed in the two countries since the end of the Second World War. Expert discourses in particular were found to have an important role in the development of institutions and policies: psychological discursive framings had a strong influence on the public discourse, political decisions and the resulting form of institutions. While in France mainly empirically-oriented psychologists and pedagogues entered the debate, in Czechoslovakia/the Czech Republic the discursive arena was dominated by clinical psychologists and paediatricians. Other influential factors were identified, such as the economic situation, political actors, social movements; and sequencing of events; but the expert discourse was proved to be crucial for the understanding of the divergent development of childcare institutions in the two countries.

Key words: discourse, institutionalism, childcare

Článek přináší komparativní analýzu politik, diskursů a praxe péče o děti mladší tří let ve Francii a České republice.¹ Přes odlišný historický vývoj těchto zemí tvoří tyto společnosti dobrý příklad pro komparaci. Obě mají i z historické perspektivy relativně vysokou zaměstnanost žen.² V obou zemích je také historicky zakotveno rozdělení institucí péče o předškolní děti podle jejich věku, přičemž do pedagogicky orientovaných mateřských škol pro děti od tří let, které mají dobrou reputaci v odborných kruzích i mezi rodiči, dochází v obou zemích okolo 90 % dětské populace příslušného věku (Kuchařová et al. 2009; Plaisance 1999: 32). V obou zemích existuje kromě toho i institut tříleté rodičovské dovolené, kryté rodičovským příspěvkem, jehož výše je ve vztahu k průměrnému platu v obou zemích podobná, i když jeho délka je vázána k odlišným kritériím. Zatímco v ČR mohou rodiče volit mezi příspěvkem po dobu dvou až čtyř let bez ohledu na počet svých dětí, ve Francii je možné pobírat rodičovský příspěvek u prvního dítěte jen po dobu šesti měsíců, zatímco u každého dalšího dítěte po dobu tří let. Přesto ve Francii pokračuje v pracovní aktivitě 73 % matek jednoho dítěte mladšího šesti let a 66 % matek dvou dětí, z nichž alespoň jedno je mladší šesti let, zatímco v ČR pracuje jen 31 % matek jednoho dítěte a 36 % matek dvou dětí tohoto věku (Eurostat 4/9/2009). Zaměřme-li se pouze na ženy s dítětem mladším tří let, rozdíl mezi chováním českých a francouzských matek ještě vzroste. Zatímco ve Francii pracuje v tomto věku nejmladšího dítěte již více než polovina matek, v ČR je to méně než pětina (OECD 2007, tab. LMF1.2.B).³ Adekvátně k tomu ve Francii pečuje osobně a celodenně o děti mladší tří let polovina matek, zatímco v ČR takto pečují o dítě čtyři pětiny matek.⁴ K největ-

šímu rozdílu v chování českých a francouzských matek tedy dochází v období péče o děti mladší tří let, čemuž odpovídá i jejich odlišné využívání formální péče. Tu v obou zemích historicky zajišťovaly jesle, přičemž dvouleté děti byly a jsou přijímány i do mateřských škol. I přes nezanedbatelnou podobnost institucí péče o předškolní děti v těchto dvou zemích však v současné době navštěvuje ve Francii jesle a mateřské školy zhruba pětina dětí mladších tří let, zatímco v ČR využívají formální péče pouhá tři procenta takto malých dětí (Kuchařová et al. 2009; Silvera 2005: 36). Kromě toho, zatímco francouzské děti navštěvují tato zařízení zhruba na třicet hodin týdně, jejich čeští vrstevníci a vrstevnice zde tráví v průměru téměř o polovinu kratší dobu (OECD 2006, tab. PF3.2.B).⁵ Názory populací i jejich praxe péče o děti mladší tří let se ve Francii a ČR značně liší. Otázkou zůstává, proč ve dvou zemích, v nichž je základní design institucí péče o předškolní děti velmi podobný, jsou výsledné situace natolik odlišné. V rámci tohoto textu odkrýváme jeden z faktorů, který ovlivňuje zaměstnanost matek malých dětí a podobu a využívání institucí: odborný diskurs týkající se míry vhodnosti různých typů péče o malé děti.

Teoretická východiska

Historický institucionalismus je sociálněvědní přístup zabývající se analýzou institucí ve snaze objevit a vysvětlit sledy událostí v sociální, politické či ekonomické oblasti. Institucionální analýza využívá koncept path-dependency, podle kterého institucionální změna učiněná v minulosti předznamenává cestu (*path*), kterou budou instituce následovat. Pokud aktéři v určitém časovém okamžiku (*critical juncture*), kdy mají na výběr z různých alternativ instituci-

onálního nastavení (například sociálních politik), vyberou jednu z nich, další institucionální změny budou již omezené tímto výběrem – je totiž jednodušší pokračovat v dříve zvolené cestě než kompletně měnit směr (Pierson 2000). Přístup historického institucionalismu je využíván zejména v politické vědě a v sociologii a vedl k podnětným zjištěním, přesto je v současnosti podroben kritice. Historický institucionalismus totiž dobře vysvětluje kontinuitu institucí, ovšem nedokáže stejně dobře vysvětlit jejich změnu (viz např. Peters, Jon, King 2005: 1277; Schmidt 2010: 2). Navazující přístupy se proto pokusily do institucionalismu změny integrovat. Jedním z nich je diskursivní institucionalismus, který usiluje o překonání omezení institucionalismu zdůrazněním role idejí a diskursů při vysvětlování institucionálních změn (Schmidt 2010: 2). Instituce jsou zde chápány jako nosiči idejí a diskursů, které se mohou stát objektem důvěry či nedůvěry a mohou se měnit v závislosti na tom, jak se mění ideje a diskursy zúčastněných aktérů (Rothstein 2005: 168–198). Podle Teresy Kulawik jsou pak instituce konstruovány prostřednictvím diskursivních střetů a je možné je chápat jako „sedimentované diskursy“ (Kulawik 2009: 268–269). Institucionální změna a kontinuita může být vysvětlena prostřednictvím toho, jak se určité myšlenky objevují ve výpovědích aktérů majících vliv na sociální politiky, jak jsou sdělovány veřejnosti a jak jsou veřejností přijímány. Významnou úlohu v tomto procesu hraje expertní vědění. Moderní státy jsou nemyslitelné bez vstupování vědeckého poznání do politických procesů. Různé formy vědění (exaktněvědní, právní, ekonomické, morální) mají v různých národních diskurzech odlišnou váhu, a analýza institucí se tak neobejde bez pozornosti věnované významu a podobě těchto forem vědění (Kulawik 2009: 269).

Politické debaty vycházející z určitého diskursu obsahují diskursivní rámce, které mohou být identifikovány a popsány (viz Snow, Benford 1988). Aktéři debat týkajících se péče o malé děti (ať už se jedná o veřejně vystupující odborníky, politiky, profesionální pečovatele či samotné rodiče) také využívají diskursivní rámce při argumentování o svých názorech, rozhodnutích a chování. To, jaké rámování získá převahu v politické debatě, je pak rozhodující pro dominantní definici „dobré péče“, „zájmu dítěte“, „dobrého mateřství/ rodičovství“, stejně jako pro realizaci konkrétních politik a podporu institucí. Politická moc tak závisí i na tom, „jakou mají různí aktéři schopnost vnést svou vlastní interpretaci sociálních vztahů a problémů do politického pořádku jednání (agenda) a prosadit vlastní návrhy a řešení“ (Kulawik 2009: 266).

Metodologie

Cílem našeho článku je komparovat instituce péče o děti do tří let a jejich vývoj v uplynulých 50 letech ve dvou zemích – ve Francii a v České republice – a identifikovat příčiny rozdílů v současné podobě těchto institucí a v chování aktérů rodičů, kteří tyto instituce využívají či nevyužívají. Inspirováni přístupem diskursivního institucionalismu jsme

při analýze institucionálního vývoje věnovaly pozornost roli diskursů a diskursivních rámců (*frames*), které měly na utváření podoby institucí vliv.

Nejprve jsme přistoupily ke srovnávání historie institucí a utváření politik péče o děti v obou zemích. Následně jsme analyzovaly a srovnávaly diskursy týkající se péče o děti do tří let ve Francii a v Československu/ České republice. Záměřily jsme se na období od roku 1945 do současnosti, přičemž důraz byl kladen na okamžiky a události, které znamenaly změnu ve vývoji institucí (*critical juncture*).

Pro analýzu diskursů jsme využily metodologii popsanou Paolem R. Donatim (*political discourse analysis*, viz Donati 1992) a čerpaly jsme také z analýzy rámců (*framing analysis*, viz Snow, Benford 1988; 1992). Do analýzy byly zařazeny následující dokumenty: zákony a legislativní opatření vztahující se k institucím péče o děti v daném období; odborné sociologické, demografické a pediatrické texty analyzující rodinnou a sociální politiku, politiky péče o děti a instituce; knihy a články popularizující odborná zjištění týkající se péče o děti do tří let, někdy psané samotnými pediatry a psychology; sociologické výzkumy využívání různých typů péče o děti a postojů populace k nim; rozhovory s odborníky (sociology, psychology a demografy) zabývajícími se danou problematikou. Kromě těchto zdrojů byly do analýzy zahrnuty pro případ Francie také oficiální reporty a zprávy, vypracované různými institucemi vlády a parlamentu či na jejich přímou objednávku, a pro případ České republiky/ Československa také parlamentní diskuse k návrhům legislativních opatření vztahujících se k institucím péče o děti, stanoviska vlády k politice péče o děti a pro období před rokem 1989 také zprávy Státní populační komise (SPK).

Při analýze textů jsme postupovaly následovně: Nejprve byly rozpoznány jednotlivé argumenty použité v daném textu, poté byly kódovány a s pomocí neustálého porovnávání na různých úrovních byly seskupeny do kategorií. Takto bylo možno rozlišit několik různých „systémů“ argumentace neboli diskursivních rámců. Při analýze diskursu byl kladen zejména důraz na expertní diskursy: jací aktéři měli v dané zemi legitimitu se k problému vyjadřovat, jaké byly jejich definice problému a diskursivní rámce, k jakým střetům a k jakým sjednocením (*alignments*, viz Snow a Bedford 1988) docházelo, a jak se tyto diskursivní rámce odrážely v utváření sociálních politik a potažmo v praktikách rodičů dětí do tří let.

Instituce, chování a diskursy v oblasti péče o děti ve Francii

Francie je zemí s dlouhou tradicí rodinné a pronatalitní politiky, která měla ovšem ještě v 60. letech 20. století silně konzervativní ráz co se týče role rodiny a genderové dělby práce. V 60. letech se ale postupně dostala ke slovu generace poválečného babyboomu, nezátížená starostmi o každodenní přežití, odmítající hodnoty a životní dráhy svých rodičů. Toto odmítnutí se týkalo zejména žen, které dosahovaly výrazně vyšší úrovně vzdělání než jejich matky a kte-

ré začaly masivně vstupovat na pracovní trh (Saltiel, Sullerot 1974: 13–19). Jakmile tyto ženy začaly v 70. letech plnit své reprodukční plány, logicky se objevil požadavek rozšíření institucí zajišťujících péči o malé děti.

Již od 50. let 20. století se zvyšoval podíl dětí navštěvujících mateřskou školu, která má ve Francii dlouhou tradici jako instituce poskytující vzdělání předškolním dětem. Zatímco v letech 1945–1946 činil podíl dvouletých až pětiletých dětí navštěvujících mateřskou školu 27 %, koncem tisíciletí dosahoval jejich podíl 85 % (Plaisance 1999: 32). Instituce mateřských škol podobně jako v Československu i ve Francii v této době spadala a stále spadá pod Ministerstvo školství a je součástí školského systému.

Prostřednictvím mateřských škol stát poskytuje bezplatně vzdělání a péči dětem starším tří let. Ačkoli zákon upravuje i možnost přijímání již dvouletých dětí, děje se tomu tak jen v limitu dostupných míst a ve výsledku tak počet dvouletých dětí navštěvujících mateřskou školu v průběhu druhé poloviny minulého století značně kolísal. Vrcholu dosáhl na přelomu 70. a 80. let, kdy školky navštěvovalo 30,7 % dětí ve věkové kategorii od dvou do tří let⁶ (Lurçat, Cottez 1982: 26).

Péče o děti mladší tří let je tak od počátku sledovaného období ve Francii podobně jako v Československu /ČR konstruována jako zodpovědnost rodičů (Daune-Richard 1999: 36–37). Instituce, které se péčí o takto malé děti ve Francii věnovaly a věnují, byly podobně jako v Československu jesle. V poválečném období byl počet míst v jeslích zanedbatelný, mezi rodiči a odborníky se netěšily dobré pověsti a sloužily spíše jako pomoc rodinám v nouzi. Ani konzervativní politika, podceňující motivaci žen vstoupit na pracovní trh, tyto instituce nepodporovala. Vzhledem k vysoké dětské úmrtnosti byla v tomto období v provozu jeslí věnována pozornost zejména hygienickým a medicínským požadavkům (Sullerot 1981: 150).

Přesto se počátkem 60. let situace začala měnit. V průběhu desetiletí se postupně prosadil psychopedagogický model péče (Norvez 1990: 341). Již koncem 50. let začala psychologka Irene Lézine spolu s některými pediatry prosazovat myšlenku, že nad každými jeslemi by měl dohlížet kromě pediatra i psycholog (Lézine 1964). Za kritický okamžik (*critical juncture*) je možné pokládat nařízení z roku 1975, které ustavilo vyšší požadavky na pedagogickou kvalifikaci personálu jeslí a redukovalo medicínské a hygienické nároky na vybavení a provoz jeslí (např. byl odstraněn zákaz vstupu rodičů do prostor jeslí, viz Sullerot 1981: 150). Přesto jesle oficiálně zůstaly zdravotnickou institucí a kvalifikace personálu byla stále v první řadě zdravotnická.⁷

Politici aktéři 60. a 70. let si uvědomovali sílu, kterou představovalo silící ženské hnutí a nárůst počtu žen na trhu práce, pro něž se dostupnost institucí péče o děti stala životní nutností. Předvolební a vládní projevy se tak neobešly bez zdůraznění potřeby institucí péče o děti. Vzhledem ke konzervativní vládě Valéryho Giscarda d'Estaing v tomto období sice nedošlo k úspěšnému navýšení míst v jes-

lích tak, aby se přiblížilo pokrytí poptávky, vzestup levicových a feministických hnutí však přinesl zahájení kritiky pro-natalitně a konzervativně orientované rodinné politiky (Cuvillier 1977; Louis, Marcillac 1981) a státní podpora jeslí se zvýšila (Laroque 1985: 334).

K dalším změnám došlo v 80. letech. Mitterandova levicová vláda odmítla progresivitu dávek podle počtu dětí v rodině a progresivitu podpory stoupající s příjmem domácnosti (v podobě daňových úlev). Po přijetí reportu Bouyala-Roussille (1982) o situaci péče o děti ve Francii byly jesle prohlášeny za prioritu financování CAF (orgánu, který ve Francii financuje rodinnou politiku). Měnová krize v letech 1982–1983 ale zastavila reformy v zárodku (Laroque 1985: 31–32). Ekonomická stagnace a vysoká nezaměstnanost spoluurčovala další vývoj v oblasti politiky péče o děti. Místo plánovaných 100 000 bylo vytvořeno za podpory CAF jen 20 000 jeslových míst (Math, Renaudat 1997: 8). Ani na konci 90. let nepokryly místa v jeslích více než 9 % dětí do tří let, a polovina všech míst se nacházela v pařížském regionu (Fagnani 1995: 25).

Zejména druhá polovina 80. let, kdy parlamentní většinu získala konzervativní a familialisticky laděná pravice J. Chiraca, se totiž nesla ve znamení odklonu od podpory jeslí. Cílem politiky péče o děti přestalo být primárně dosažení rovnosti mužů a žen na trhu práce, nýbrž „svoboda volby“ rodičů při výběru způsobu, jakým bude pečováno o jejich děti (Steck 1994: 43–45; Martin 2009: 12). Důraz byl položen na flexibilitu a diverzifikaci nabídky způsobů péče o děti. Kritici však spatřovali za rétorikou rozšíření flexibility a diverzifikace péče snahu o dosažení jiného cíle, a to redukce nezaměstnanosti (Daune-Richard 1999).

Součástí opatření přijatých v tomto období byla podpora péče matky (rodičů) v domácnosti. V roce 1985 byla zavedena dávka APE, určená rodiči, který pečuje o dítě a zároveň není aktivní na pracovním trhu. V prvním období se vztahovala jen na třetí dítě v rodině, do jeho třetích narozenin. V roce 1994 ale byla rozšířena i na druhé dítě v rodině. Tato dávka demotivovala určité skupiny žen (např. ženy s nízkou kvalifikací či s negativně flexibilní pracovní dobou) od pracovní participace a následně vedla ke zhoršení jejich uplatnění na trhu práce (Fagnani 1995; Marc 2004: 29–31).

Další součástí těchto opatření bylo zavedení dávky AGED, určené na náhradu nákladů spojených se zaměstnáním chůvy v domácnosti rodičů s dětmi. Dávka pokrývala mzdové odvody pečovatelky a byla doplněna o daňové úlevy. V průběhu 90. let byla rozšiřována a navyšována. Tato podpora byla a je využívána vzhledem k jejímu nastavení naopak jen rodinami s vyššími příjmy.

Posledním klíčovým opatřením v rámci druhého identifikovaného kritického okamžiku v rámci historického vývoje politiky péče ve Francii byla reforma příspěvku na mateřskou asistentku (pečující nanejvýš o tři děti ve vlastní domácnosti). V roce 1990 se PSAM (z roku 1980) změnil na AFEAMA, který umožnil nejen kompenzovat náklady na

povinné odvody asistentky a část její mzdy, ale i uplatnit daňové úlevy.⁸ Vzhledem k nižším cenám mateřských asistentek (oproti chůvám) začala být tato dávka hojně využívána, zejména rodiči, kteří nezískali místo v jeslích.

V důsledku těchto opatření část matek opustila trh práce, aby sama pečovala o své děti, a část zaměstnala chůvu či mateřskou asistentku, čímž přispěla k vybudování nových (níže kvalifikovaných) pracovních míst (Commaille, Stroel, Villac 2002: 76). Přijetí těchto opatření lze považovat za kritický okamžik, jelikož státní podpora se ideologicky i fakticky (institucionálně) přemístila od jeslí k soukromé rodinné či mimorodinné péči, s cílem snížit celkové náklady na politiku péče o děti (Daune-Richard 1999: 42). Přesto byly náklady této politiky výrazně vyšší, než se původně očekávalo (Afsa 1996). Důsledkem těchto změn byl odklon od kvality péče (u chův není příspěvek podmíněn kontrolou kvality péče a rodiče jsou s jejich službami často nespokojeni, navíc dochází k relativně častému střídání pečující osoby vzhledem k vysoké fluktuaci pracovníků v této oblasti – Fagnani, Letablier 2003: 27) a posílení ideálu ženy-matky-pečovatelky (Daune-Richard 1999: 43; Commaille, Stroel, Villac 2002: 57).

Takto nastavený systém v podstatě podporuje movitější vrstvy, zatímco matky s nízkými příjmy, které nezískají místo pro dítě v jeslích, jsou odkázány na rodičovskou dovolenou a APE, což komplikuje jejich postavení na pracovním trhu (Legendre et al. 2004: 9). Ačkoliv pod silící kritikou došlo k několika pokusům učinit systém sociálně spravedlivější (např. reforma PAJE z roku 2004) a vrátit podporu jeslím, jednou zvolená institucionální cesta (*path*) zavedení praxe ve využívání podpor AGED, AFEAMA a APE, spolu s rétorikou ekonomického liberalismu posilovanou globální hospodářskou krizí vede současné politické představitele spíše k institucionálním krokům v rámci jednou nastavené institucionální cesty. Místo přesunu podpory od chův k jeslím se snaží současní političtí představitelé zvýšit počet dětí na vychovatelky v jeslích,⁹ snížit požadavky na jejich kvalifikaci a omezit přístup dvouletých dětí do mateřských škol.¹⁰ To může mít zásadní dopad na dostupnost veřejných institucí péče pro děti do tří let, protože ještě v 90. letech nabývaly mateřské školy více míst pro tyto děti než jesle (Plaisance 1999: 39).

Institute, chování a diskursy v oblasti péče o děti v ČR

Stejně jako v dalších evropských zemích se neslo období po druhé světové válce i v české společnosti v duchu odklonu od modelu muže živitele a ženy pečovatelky. Po nástupu komunistické strany k moci v únoru 1948 probíhal však tento vývoj daleko rychleji než v zemích vně bývalého východoevropského bloku. Ideálem ženy v pojetí Komunistické strany Československa byla pracující matka, emancipovaná od ekonomické závislosti na muži. Centrální plánovaná ekonomika trpěla nedostatkem pracovních sil a poválečná ekonomická situace domácností také přispěla k rychlému nárůstu ženské zaměstnanosti. Již během 50. let tak stoupla

zaměstnanost žen nad 70 % z celkového počtu žen ve věku 15–54 let (Historická statistická ročenka ČSSR 1985).

V první fázi státněsocialistického režimu měly být všechny existující instituce transformovány podle sovětského vzoru, a to se týkalo i institucí péče o děti. V roce 1948 vstoupil v platnost zákon o jednotném školství (95/1948 Sb.), kterým se staly mateřské školy součástí školské soustavy, v kompetenci ministerstva školství. Naopak jesle byly zařazeny mezi zařízení preventivně léčebné péče a do kompetence ministerstva zdravotnictví (103/1951 Sb. a 24/1952 Sb.).

Po tomto institucionálním vymezení, které lze považovat za kritický okamžik, jelikož institucionálně, ideově i prakticky oddělilo nerodinnou péči o děti starší tří let jako péči vzdělávací a nerodinnou péči o děti mladší tří let jako péči zdravotně-výchovnou, významně stoupl počet mateřských škol i jeslí. Mateřské školy byly již za první republiky navštěvovány zhruba pětinou 3–5letých dětí. Jesle sice existovaly na českém území zhruba stejnou dobu jako mateřské školy, podobně jako ve Francii však fungovaly spíše jako celodenní sociální ústavy než polodenní vzdělávací zařízení. Na začátku 50. let tak jesle navštěvovala pouze 3 % dětí mladších tří let. Vzhledem k pracovní době matek byla již na začátku 60. let prakticky všechna předškolní zařízení alespoň celodenní, ale vzhledem k nárůstu podniků s nepřetržitým provozem se experimentovalo i se zařízeními celotýdenními a s nepřetržitým provozem.

Rychlý růst zaměstnanosti žen ale nebyl kompenzován adekvátně tomu rychlým růstem počtu míst v zařízeních péče o děti. Také nedostatek služeb a zboží v rámci centrálně plánovaného hospodářství posiloval vysoké zatížení pracujících matek, které se projevilo klesající plodností. Společenská diskuse o těchto problémech se rozvinula zejména během 60. let, kdy již byla většina matek i starších žen (potenciálních babiček na hlídání) zaměstnána. V roce 1962 byla ustavena jako orgán vlády *Státní populační komise* (SPK), aby na vědeckém základě připravila opatření ke zlepšení populační situace. Mezi jejími zástupci z odborné veřejnosti se k problematice péče o děti vyjadřovali zejména pediatri, kliničtí psychologové, demografové a ekonomové.

Demografové si kladli otázku, jak naložit se zaznamenanou souvislostí mezi rostoucí zaměstnaností žen, jejich zatížením a klesající plodností (např. Srb, Kučera 1959; Jureček 1963). Pediatri, kteří sloužili spolu se zdravotními sestrami v jeslích, monitorovali zvýšenou nemocnost dětí navštěvujících jesle, zejména onemocněními horních cest dýchacích. Kvůli časté absenci dětí z důvodu nemoci a uzavírání jeslí z důvodu karantény byla v jeslích aplikována přísná hygienická pravidla a rodiče měli vstup do jeslí zakázán z důvodu obav ze zanesení infekcí (např. Srb, Kučera 1959; Encyklopedie moderní ženy 1966). Pediatri, ale zejména kliničtí psychologové začali na základě výzkumů deprivace dětí v dětských domovech, kojeneckých ústavech a v týdenních jeslích zvažovat škodlivost pobytu v jeslích obecně (např. Langmeier, Matějček 1974).

Všechna tato rámování péče o děti mladší tří let vedla v druhé polovině 60. let na popud SPK k ustavení propopulačního plánu na zavedení tříleté placené další mateřské dovolené (Klíma 1969) a k jeho částečné realizaci na začátku 70. let, kdy došlo k prodloužení další mateřské dovolené do dvou let dítěte a představení instituce mateřského příspěvku pro celodenní péči matek po ukončení základní placené mateřské dovolené. Toto období lze považovat za další kritický okamžik, kdy byla nastavena nová institucionální cesta vývoje.

Vzhledem k neexistenci nezávislého ženského hnutí v období státního socialismu k rozvinutí feministického rámování v diskursu péče o děti mladší tří let na rozdíl od Francie nedošlo. V 50. letech byly jesle prosazovány komunistickými komisemi žen za účelem emancipace žen skrze jejich zaměstnání. V 60. letech, když byl ustaven na návrh komunistické strany *Český svaz žen* (ČSŽ), bylo jeho představitelkami reflektováno zejména vysoké zatížení pracujících matek. Ačkoliv se v rámci ČSŽ ozývaly kritické hlasy, které viděly v tendenci k prodlužování placeného období celodenní péče matek o děti negativní důsledky pro ženskou emancipaci, i ČSŽ, který byl personálně propojený, ideově ovlivněný a z hlediska návrhů institucionálních změn de facto závislý na SPK, na konci 60. let také podpořil zavedení dvouleté placené další mateřské dovolené.¹¹

V průběhu 70. a 80. let se nově institucionalizovaný model přerušované pracovní dráhy ženy matky prosadil v praxi a ovlivnil i postoje české veřejnosti. V praxi se projevil od 60. let narůstajícím počtem let, které ženy trávily s každým svým dítětem v domácnosti (Hašková, Maříková, Uhde 2009) a na úrovni postojů se projevil v počtu let, po které veřejnost považovala za ideální celodenní mateřskou péči o dítě (Čáková et al. 1977; Kobylková et al. 1987). Fakt, že důraz na individuální výkon v zaměstnání byl v období normalizace oslaben a populace se stáhla do soukromí svých rodin, bez pochyby přispěl v české společnosti k akceptaci pracovní dráhy žen přerušované dlouhými přestávkami.

Po roce 1989 tento genderově konzervativní model dvou živitelů s kontinuální a přerušovanou pracovní dráhou pokračoval (viz např. EVS 1991 a 1999 nebo ISSP 1995 a 2002).¹² Také na úrovni institucionální pokračovala politika péče o předškolní děti cestou, jejíž dráha byla zformována dříve ustavenými kritickými okamžiky. V polovině 90. let byl opět prodloužen příspěvek pro celodenně pečujícího rodiče do čtyř let věku dítěte a počet let strávený matkami v domácnosti s každým dítětem vzrostl ještě více než dříve, ačkoliv k podobnému prodloužení mateřské/rodičovské dovolené nedošlo (Hašková, Maříková, Uhde 2009). Dokonce i současná nedostupnost nerodinné péče o děti mladší tří let má své kořeny v předchozím institucionálním vývoji. V 90. letech, kdy bylo odmítnuto všechno, co bylo spojeno se státněsocialistickým režimem, dostaly jesle nálepkou „výmyslu komunistů“. Jesle přestaly být státem dotovány a jejich cena začala být pro většinu rodin příliš vysoká. Populace byla navíc přesvědčena o tom, že je pro dítě nejlep-

ší, pokud zůstane do tří let v individuální péči, takže zrušení dotací jeslím nevyvolalo žádný odpor. Na konci 90. let bylo již zřejmé, že se matky staly kvůli dlouhým přestávkám v zaměstnání jednou z nejvíce ohrožených skupin dlouhodobou nezaměstnaností. Proto začal být rodičovský příspěvek upravován, až se postupně změnilo celé jeho pojetí. Z příspěvku pro celodenní péči matky se stal příspěvek na péči o dítě bez ohledu na ekonomickou činnost osoby pobírající příspěvek, trvá jen zákaz využívání kolektivních zařízení péče o děti při pobírání příspěvku. V roce 2008 byla dokonce zavedena tzv. třírychlostní rodičovská dovolená, která motivuje matky s vyššími příjmy k rychlejšímu návratu do zaměstnání (ve dvou letech dítěte). Podpora zařízení péče o děti mladší tří let, která by rychlejší návrat reálně umožnila, však byla zamítnuta. Jesle byly politiky odmítnuty jako nezdravý kolektivistický projekt. V souladu s neoliberalní rétorikou svobodné volby byly odmítnuty investice do zařízení péče o děti mladší tří let, kterých by využily jen některé rodiny, ve prospěch transformovaného rodičovského příspěvku, který mohou ve smyslu příspěvku na péči využít všechny rodiny podle vlastního uvážení. Bez rozvoje veřejných institucí mohou tento příspěvek využít na nerodinnou péči pouze bohatí, jelikož nedosahuje takové výše, aby soukromou individuální placenou péči pokryl. Někdejší institucionální zakotvení nerodinné péče o děti mladší tří let jako péče zdravotně-výchovné zbrzdilo i rozvoj soukromých pečovatelských iniciativ, jelikož i soukromé osoby, které chtěly nabízet své služby v oblasti péče o děti mladší tří let, musely mít zdravotnické vzdělání.

Vývoj diskursů ve Francii a ČR a jejich srovnání

Pro vysvětlení rozdílů ve vývoji, kterými prošly politiky a instituce péče o děti mladší tří let ve Francii a v České republice, se jeví jako klíčové porozumění diskursům, které byly v těchto zemích rozvíjeny okolo „prospěšnosti“ různých typů péče. Při studiu textů týkajících se politik a institucí péče o malé děti v obou zemích se ukázalo jako klíčové psychologické (či psychologicko-pedagogické) diskursivní rámování. Právě to významně ovlivnilo obecně sdílené představy, která péče je ta správná a která má být politicky podporována.

Psychologický diskurs péče o děti ve Francii

V průběhu 50. a 60. let ve Francii převládal konzervativní názor politiků, odborníků i běžné populace na odloučení malého dítěte od matky. Jesle byly vnímány jako sociální instituce pro děti osamělých matek a dělníků, jejichž příjmy nedovolovaly matce opustit práci. Tento názor byl v odborné podobě podporován psychoanalýzou, která byla hlavní psychologickou referencí v poválečné Francii, společně s Bowlbyho teorií psychické deprivace a teorií hospitalismu.¹³

V 70. letech ale došlo k zásadní změně, kterou Alain Norvez (1990) přičítá vstupu nové generace odborníků do společenské diskuse o jeslích. Koncem 60. let byla ředitelem CNAF¹⁴ svolána skupina psychiatrů, psychologů, pedi-

rů a pedagogů, kteří měli studovat podmínky péče o děti ve Francii. Výsledkem jejich práce byla vlivná kniha shrnující jejich doporučení (Soulé 1972). Skupina se shodla na tom, že první tři měsíce života by dítě mělo strávit výhradně s matkou. Zpochybnili ale tezi, že péče matky v následujícím období je „ta nejlepší a nejpřirozenější“. Vzhledem ke společenským proměnám „nacházejí někdy matky v tomto úkolu více nespokojenosti a frustrace než uspokojení, a tudíž vzniká riziko vytvoření patologického vztahu k dítěti charakterizované přehnanou péčí, izolací dyády matka – dítě, anebo naopak lhostejností“ (Soulé 1972: 26). Co se týče typů péče, neexistuje podle nich jednoznačně lepší nebo horší – záleží na konkrétním dítěti a rodině. Proto by rodiče měli mít širokou možnost výběru. Z hlediska institucionální péče o děti zdůraznili vedle dosud privilegovaných potřeb zdravotních nutnost respektování psychologických potřeb dětí.

Významný podíl na změně rámování psychologického diskursu měla také postava psychoanalytičky F. Dolto, která se stala v 70. letech velmi populární, a její názory byly často citovány v médiích i ve vládních zprávách. Ačkoliv upřednostňovala péči o děti mladší tří let v domácnosti, zdůrazňovala zároveň i neškodnost veřejných zařízení (Dolto 1977: 30, 49) a nutnost socializace batolat ve skupinách vrstevníků. Veřejností byla vnímána jako odborná autorita v oblasti péče o děti a díky ní ve Francii nedocházelo k zásadním názorovým střetům ohledně vhodnosti či nevhodnosti jeselské péče. Nutnost socializace batolat, jejich postupné separace od matky a zapojování do vrstevnických skupin byla přijata jako fakt (Neyrand 1999). Tento názor byl rozšiřován také populárními médii (např. časopis *L'école des parents*) a podpořen i názory dalších psychologů i pediatriů: „Dítě, které by zůstalo tváří v tvář jen s všudypřítomnou a všemocnou matkou, by bylo zmrzačené ve své existenci.“ „Matka by si měla zachovat svůj osobní život, a nikoliv založit celou svou existenci na tom, že má dítě“ (Lézine 1975: 43, 45).

Teze klinických psychiatrů a psychologů podpořila v 70. letech i empirická šetření vlivu různých typů péče na vývoj dětí (Mermillod, Rossignol 1974; Soulé 1978; Davidson 1980). Tyto studie ukázaly, že všechny typy péče (včetně péče matky) jsou rovnocenné z hlediska vývoje a blaha dítěte a že hlavním určujícím faktorem je psychická pohoda a vzdělání matky. Samotný typ péče se neprokázal jako podstatný, kromě dlouhodobého umístění dítěte mimo rodinu a časté změny pečující osoby, které vykazaly negativní vliv. Studie byly hojně citovány ve vládních zprávách a následně měly vliv na tvorbu politik péče o děti. V dalších letech se k nim přidaly výzkumy organizace aktivit u kojenců a batolat, které prokázaly, že i děti mezi jedním a dvěma roky věku jsou schopné spolupracovat, koordinovat své aktivity a řešit konflikty (Rayna, Stambak 1985; Stambak, Royon 1985).

Kromě publikací klinické a empirické psychologie se na vytvoření pozitivního vnímání kolektivní péče ve Francii podílela i expertiza z oblasti pedagogiky a vzdělávání. Raná docházka do mateřské školy (tj. již od dvou let dítěte) začala být spojována s vyšší úspěšností v dalších školních letech –

jak mezi odborníky, tak rodiči (Sullerot 1981: 137–138; Norvez 1990: 408). Tento přístup se zrcadlil i v instituci jeslí. V 70. letech zde byly zavedeny praktiky zaměřené na socializaci dětí, pečovatelky byly přejmenovány na „vzdělávatelky“ (*éducatrices*), jejich výhradně zdravotnická kvalifikace se rozšiřovala pedagogickým směrem (Math, Renaudat 1997: 7) a jesle se staly přitažlivými pro nové vrstvy populace (Plaisance 1999: 41).

Otázka, zda dítě mladší tří let má být plně v péči matky a zda kvalitní péči může poskytnout i nerodičovská instituce, je tak ve Francii pokládána za vyřešenou. Oproti tomu vážně vyvolává otázka jiná: kam patří děti ve věku od dvou do tří let – do mateřské školy, nebo do jeslí (či do péče mateřských asistentek) (viz např. Zazzo 1984; Florin 2000; Bentolila 2009). Zatímco jedna skupina odborníků zastává názor, že o tyto děti je lépe postaráno v institucích, které kladou primární důraz na jejich psychoafektivní potřeby, druhá klade důraz na pozitivní vliv mateřských škol na rozvoj kognitivních a jazykových dovedností u takto malých dětí.

Psychologický diskurs v Československu / České republice
V Československu převládaly počátkem 50. let podobné konzervativní postoje k nerodičovské péči o děti mladší tří let jako v té době ve Francii. Změna politického směřování země ale znamenala i snahu změnit toto smýšlení, o čemž svědčí množství propagandistických článků publikovaných ve veřejných médiích. Již v následujícím desetiletí ale došlo k zásadní proměně diskursu. Podobně jako ve Francii na ní měl největší podíl vstup psychologů do diskursu, ovšem s odlišnou náplní sdělení.

Psychologové a pediatri pracující v dětských domovech a kojeneckých ústavech již dlouhodobě sledovali zvýšený výskyt poruch vývoje u tamních dětí. Příčina byla hledána zejména v jejich citové deprivaci, která byla vysvětlována jako důsledek časné separace dítěte od matky. Ačkoliv by se mohlo zdát, že studie o citově deprivovaných opuštěných dětech nemají se zařízeními péče pro děti pracujícími rodičů nic společného, v českém prostředí tomu tak nebylo. Jednak zde byla souvislost institucionální, jednak provozní. Zákon z roku 1951 totiž zařadil do správy ministerstva zdravotnictví nejen jesle, ale také kojenecké ústavy a dětské domovy pro děti mladší tří let. A provozní podmínky v podnicích vedly v průběhu 50. let k navyšování podílu jeslí s týdenním a nepřetržitým provozem, které již připomínaly kojenecké ústavy a dětské domovy, jelikož v nich děti trávily mnohem více času než v prostředí rodinném. Na základě výsledků studií psychologů a pediatriů začalo již v průběhu 60. let docházet k poklesu jeslí s celotýdenním a nepřetržitým provozem ve prospěch denních jeslí. I v těch však děti trávily vzhledem k pracovní době rodičů zpravidla devět hodin denně: „Denní délka pobytu dítěte v jeslích je průměrně skoro devět hodin. Při nutném dvanáctihodinovém spánku a průměrných 40 (2 × 20) minutách cesty zbývá na pobyt v rodinném prostředí mizivě málo.“ (Dunovský 1965)

Odborníci zdůrazňovali, že jesle mají rodinnou výchovu doplňovat, nikoliv nahrazovat, a zasazovali se proto jednak o zkrácení provozní doby jeslí, jednak o rozšíření mateřské dovolené tak, aby docházelo ke kratší a pozdější separaci od primárního pečovatele. Pro některé, jak poznamenal J. Langmeier a Z. Matějček (1974), začala pak separace a deprivace doslova splývat.

Pediatři sledovali a kritizovali zvýšenou nemocnost dětí navštěvujících jesle, zejména onemocněními horních cest dýchacích. Nemocnost dávali do souvislosti s jejich celkovým oslabením z důvodu časného vstávání a pozdních odchodů z jeslí přizpůsobených pracovním hodinám matek (např. Dunovský, Suchá 1967).¹⁵ Diskursivní rámování péče o děti mladší tří let klinickými psychology a pediatri, které bylo reprezentováno jejich představiteli i v rámci SPK, bylo natolik vlivné, že vedlo již v roce 1964 k zavedení další mateřské dovolené do jednoho roku dítěte a následně k jejímu prodloužení a doplnění o mateřský příspěvek.

Zajímavá je celková absence pedagogického rámování v diskursu péče o děti mladší tří let v České republice. Vzdělání pediatri i dětských sester, kteří nesli zodpovědnost za péči v jeslích, bylo pouze zdravotnické. Vzdělávací funkce byla institucionálně přisouzena až mateřským školám. Schopnost kolektivní hry byla připsána až dětem tříletým a vzdělávání bylo také pojímáno jako efektivní až pro děti od tří let, zatímco pro děti mladší tří let byla za nejdůležitější považována pevná vazba k jedné pečující osobě (*attachment*):

„Dítě v prvním roce života nemůže si ještě vytvořit vztah k druhým malým dětem ... Kolem dvou let se objevuje paralelní hra a teprve ve třetím roce začíná mít hra stále častěji ráz spolupráce či soupeřivosti.“ (Langmeier 1983)

„Na úrovni kojeneckého a batolícího věku nejde také ještě o zaměřenou výuku ... Máme za to, že uvedené důvody plně neobstojí. To, co platí pro vyšší věkové stupně, se tu většinou přenáší do věku mladšího, kde však jsou psychologické podmínky zcela odlišné.“ (Langmeier, Matějček 1974: 125)

Jesle tak začaly být vnímány nikoliv jako řešení péče pro rodiny obecně (jak předpokládala komunistická propaganda 50. let), ale jako řešení pro rodiny se špatnou sociální nebo ekonomickou situací nebo rodiny kariérově orientovaných matek (Klíma 1969).

Ačkoliv psychologové kritizovali jednostrannou koncentraci jeslového personálu na zdravotní vývoj dětí, jejich požadavky nesměřovaly k začlenění vzdělávací perspektivy do jeslí, ale k individuálnímu citovému přístupu. Z těchto důvodů a také za účelem snížení nemocnosti dětí se v 60. letech začaly testovat tzv. mikrojesle, v nichž krátce proškolená žena hlídala ve své domácnosti např. tři cizí děti. Obdobně institucionální zavedení společných zařízení, která spojovala jesle a mateřské školy, nebylo v 60. letech motivováno snahou o začlenění vzdělávacího aspektu do jeslí, ale snahou o minimalizaci změn prostředí a pečujících osob u malých dětí (Klíma 1969).

Ještě i v současné době je nejčastěji odkazováno k publikacím z 60. let a i přes řadu zahraničních výzkumů, které

vedou k odlišným závěrům, zůstává v ČR nezpochybněná představa o nepotřebnosti vrstevnických kontaktů mezi dětmi mladšími tří let. To lze doložit jak na výročních veřejně se k problematice vyjadřujících psychologů, tak i politických představitelů, kteří navíc diskursivně konstruují jesle jako „komunistický výmysl“.¹⁶

„Především ženy by si měly uvědomit, že jsou mnohem lépe než muži adaptovány na dvoukariérový životní plán. ... Dítě mladší než tři roky je možno dát do kolektivní výchovy jen mimořádně.“ (psycholog J. Klimeš, viz <http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>)

„Institucionální hlídání batolat je zcela nepřijatelná praxe minulého režimu“ (psycholožka a metodička sociálních služeb a rodinné politiky odboru sociální péče a zdravotnictví v Praze M. Zápecová, viz <http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>).

Vývoj diskursů a vývoj institucí

Z vývoje diskursu ohledně institucí péče o děti mladších tří let ve Francii a v České republice lze vyvodit následující závěry:

Expertní vědění a jeho prezentace ve veřejném diskursu má zásadní vliv na formování politik a utváření institucí. V kontextu Československa lze uvést např. uzavírání týdenních jeslí po publikaci výzkumů M. Damborské (1957), J. Langmeiera a Z. Matějčka (1963), L. Kubičky (1956), J. Kocha (1961), M. Mečírě (1955) a M. Novákové (1957). V kontextu Francie naopak budování jeslí po publikaci výzkumů a odborných zpráv M. Soulého (1972 a 1978), F. Davidsona (Davidson, Maguin 1970; Davidson 1980) a dalších. Vědění je tak v přímém vztahu k politické moci.

Toto expertní vědění má ale arbitrární charakter. Ve dvou národních kontextech se jeho poznatky mohou radikálně lišit. Z původně podobných expertních základů ve Francii a v České republice se vyvinula zásadně odlišná diskuse o psychických dopadech nerodičovské a kolektivní péče na děti.

Tato dvě odlišná, ale v rámci národních kontextů takřka „nezpochybnitelná“ pojetí péče o děti potvrzují Foucaultovu teorii, podle které je vědění „produktem“ lidských výroků a sdělení, a k jehož vytváření dochází v rámci širšího diskursu prostřednictvím praktik a rituálů potvrzování (Foucault 1980: 131). Ve Francii vládne odlišný „režim pravdy“ v oblasti péče o malé děti než v České republice. Vědění v oblasti raného dětství je více než jiné prodchnuto normativními pozicemi týkajícími se rodičovského chování (Neyrand 1999: 3). Odborný diskurs pod maskou „vědeckosti“ skrývá před laickými očima hypotetické a často sporné rysy svých výroků. Ty jsou šířeny masmédií, čímž ještě více dochází ke smazání protikladných argumentů a vědecké diskuse okolo nich, a začínají být pokládány za „zjevené pravdy“.

Na výslednou podobu rámování expertního diskursu má vliv to, jaký druh expertizy do diskursu vstupuje. Zatímco ve Francii byl kladen větší důraz na empirické vědění (reprezentativní a experimentální výzkumy o různých typech péče), v Československu / České republice vycházeli

odborníci zejména z klinických zkušeností a výzkumů dětí v permanentní institucionální péči. Zatímco ve Francii do diskuse vstupovali vedle psychologů pedagogové, v Československu / České republice se o potřebnosti pedagogiky pro děti v této věkové kategorii neuvažovalo, rozhodující slovo měli vedle psychologů pediatri.

Samotný odborný diskurs ale není tak mocný, aby určoval podobu institucí. Do hry vstupují další faktory.

Prvním z nich je ekonomická situace (a z ní vyplývající ekonomické rámování). Ekonomické diskursivní rámování ve Francii posílilo v polovině 80. let, kdy v důsledku ekonomické krize ztroskotala rodinná politika socialistické vlády F. Mitteranda. Do popředí se dostala potřeba řešit stoupající nezaměstnanost. K užítu přišel koncept svobodné volby péče podle individuálních potřeb rodiny a dítěte (Soulé 1972; Sullerot 1981: 24). Argument svobodné volby posloužil při prosazování alternativních typů péče, které byly pokládány za levnější než jesle a zároveň za prostředky k redukci nezaměstnanosti – mateřských asistentek, chův, mikrojeslí, rodičovských jeslí a dávek pro matku pečující o své děti doma (Math, Renaudat 1997; Fagani 1995; Boyer 1999; Commaille et al. 2002: 79–81).¹⁷ Koncept svobodné volby je ve Francii stále populární. Jesle jsou považovány za nejnákladnější typ péče o děti, a proto jejich podpora již dvě desetiletí stagnuje (Boyer 1999: 77), přestože mají velmi dobrou pověst a třetina francouzských rodičů je považuje za nejprospěšnější typ nerodičovské péče pro dítě (jesle tak v žebříčku možných typů péče vedou) (CREDOC 2003).

V České republice sehrálo ekonomické rámování důležitou roli ve druhé polovině 60. let, kdy bylo odborníky poukázáno na nákladnost jeslí, jejichž kapacita nebyla plně využita kvůli časté nemocnosti dětí. Když došlo během 60. let k pokrytí nedostatku pracovních sil ve feminizovaných odvětvích, Československé národní shromáždění se usneslo, že i přes očekávaný pokles zaměstnanosti žen při zavedení několikaleté placené další mateřské dovolené bude tato situace nejen demograficky, ale také ekonomicky výhodnější, jelikož dojde k poklesu poptávky po drahých jeslích a k poklesu výdajů v rámci nemocenského pojištění.¹⁸ Zavedení několikaleté placené další mateřské dovolené na začátku 70. let i za účelem redukce poptávky po jeslích zásadním způsobem ovlivnilo další směřování národní politiky péče o děti, a to i po roce 1989. V polovině 90. let (podobně jako ve Francii v 2. polovině 80. let) česká vláda přišla s rétorikou „svobodné volby žen nepracovat“, ještě více prodloužila čerpání rodičovského příspěvku pro celodenní pečujícího rodiče (matku) a zrušila státní příspěvky na jesle s nadějí na snížení výdajů na rodinnou politiku a na skrytí části z rostoucího počtu nezaměstnaných mezi ekonomicky neaktivními (Hašková, Maříková, Uhde 2009). V současné době je rétorika svobodné volby rodičů o typu péče využívána (podobně jako ve Francii) opět jako argument proti jakýmkoliv investicím do jeslí.¹⁹

Významnou úlohu hrají také političtí aktéři. Vzhledem k tomu, že ve Francii v 70. letech stál v čele země konzerva-

tivně smýšlející V. Giscard d'Estaing, byl i přes zásadní obrat v odborném diskursu i veřejném mínění vzestup státní podpory institucím nerodinné péče relativně pomalý. Institucionální obrat tak přišel se zpožděním až s vládou socialisty F. Mitteranda, avšak vývoj se posléze změnil v souvislosti s nástupem J. Chiraca. V Československu sehrál důležitou roli v institucionálním nastavení péče o děti nástup komunistů k moci, následně však byla institucionální cesta podpory dlouhodobé kolektivní péče o děti na základě návrhů SPK oslabena ve prospěch celodenní péče matky o dítě a institucionální péče byla doporučena pouze ve specifikovaných případech. Konzervativní orientace většiny polistopadových vlád přispěla k dalšímu posílení celodenní péče matky o dítě a k úplnému zániku státní podpory mimorodinné denní péče o děti mladší tři let.

V neposlední řadě hrají roli i sociální hnutí reprezentující nároky (skupin) obyvatel a přinášející svá vlastní diskursivní rámování. Ve Francii byly od přelomu 60. a 70. let všechny veřejné diskuse o péči o děti ovlivněny rámováním feministického hnutí. Díky němu se zájem ženy (matky) stal legitimním měřítkem politik a rovnost pohlaví (později možnost sladění péče a práce) získala trvalou politickou podporu. V roce 1974 byl vytvořen státní sekretariát pro ženskou otázku (Laroque 1985), jehož představitelky v průběhu dalších desetiletí ovlivňovaly politiky péče o děti. V Československu / České republice oproti tomu feministické rámování nebylo rozvinuto. Vzhledem k neexistenci feministického hnutí v období státního socialismu a slabému vlivu feministických organizací vznikajících po roce 1989 se feministkám dosud nepodařilo oslabit v ČR dominantní psychologicko-pediatrické rámování péče o děti mladší tři let, které posiluje ideu konfliktu mezi zájmem dítěte a zájmem o ekonomickou aktivitu žen (Langmeier 1983; Langmeier, Matějček 1963 a 1974; Dunovský, Eggers et al. 1989). Zatímco ve Francii je dlouhodobě poukazováno na to, že zájem dítěte a matky není v protikladu, jelikož zájem dítěte může naplnit jen psychicky vyrovnaná a spokojená matka (Davidson 1980; Singly 2000), rámování českých populárních psychologů vyzdvihuje intenzivní mateřskou péči o dítě do tří let jakožto jediný z vývojověpsychologického hlediska správný model péče, za jehož nahrazení jiným modelem nese zodpovědnost především každá individuální matka (viz Labusová; Šturma 2007).

Na výsledné podobě institucí a na jejich proměnách se pak podílí nejen schopnost jednotlivých aktérů prosadit vlastní rámování problému, ale také časové řazení událostí (*sequencing*). Na změně směru vývoje podpory veřejných institucí péče o děti ve Francii měla bezpochyby podíl změna odborného diskursu, ale bez nástupu babyboomové generace vzdělaných a „emancipovaných“ žen do reprodukčního věku by pravděpodobně nedosáhla takového vlivu. V Československu by odborný diskurs odmítající původně zejména permanentní kolektivní péči o děti nezpůsobil tak zásadní změnu ve směřování rodinné politiky, kdyby nebyla 60. léta obdobím hospodářské stagnace a revize komunistických

ideálů, následovaným normalizací po roce 1968, kdy se vláda snažila o stažení populace do soukromí domovů a pracovní participace ztratila hodnotu.²⁰

Závěr

Článek přinesl srovnání vývoje institucí péče o děti do tří let ve Francii a v Československu / České republice. Zároveň vysvětlil odlišnosti politik a podpory těchto institucí komparativní analýzou diskursů péče o děti mladší tří let v těchto dvou zemích, a to od konce 2. světové války až do současnosti. Diskursivně-institucionální analýza umožnila identifikaci těch aktérů a diskursivního rámování, kteří měli na formování politik a praxe péče o děti mladší tří let v těchto zemích největší vliv, a ve vzájemné komparaci poukázala na ty aktéry, kteří měli do politického prostoru přístup naopak znemožněn nebo znesnadněn. Jako zásadní pro směřování politik a institucí se v obou zemích ukázal expertní diskurs. Psychologické rámování mělo zásadní vliv na veřejný diskurs, politická rozhodnutí i výslednou podobu institucí. Zatímco ve Francii se k problematice vyjadřovali zejména empiričtí psychologové a pedagogové, v České republice měli hlavní slovo kliničtí psychologové spolu s pediatri. Vedle odborného diskursu se v analýze jako podstatné ukázaly další faktory: ekonomická situace a z ní vyplývající ekonomické rámování, političtí aktéři a sociální hnutí a jejich diskursivní rámování, a historický sled událostí. Odborný – v tomto případě psychologický – diskurs je ovšem klíčový pro pochopení toho, jaká péče je v daném kontextu pokládána za „dobrou“, a v obou zemích měl zásadní vliv na formování institucí péče: Jednak tím, jak se experti podíleli na designování politik, jednak tím, jak byly jejich argumenty využívány politickými aktéry. Srovnávací perspektiva zároveň umožňuje posouzení, nakolik lze předkládané argumenty a dominantní koncepty „dobré péče“ pokládat za pevně dané pravdy a nakolik se jedná o historicky a sociálně podmíněné „produkty“ lidských výroků a sdělení.

Literatura

- Afsa, C. 1996. „L'activité féminine a l'épreuve de l'allocation parentale d'éducation.“ *Recherches et Prévisions*, No. 46: 1–8.
- Barcelonské cíle – projev ministra P. Nečase. 2009. [online]. Dostupné z: <<http://www.vlada.cz/cz/media-centrum/aktualne/barcelonske-cile---projev-ministra-p--necase-53292/>>.
- Bentolila, A. 2009. *Quelle école maternelle pour nos enfants?* Paris: Odile Jacob.
- Bouyala, N., Roussille, B. 1982. *L'enfant dans la vie*. Paris: Rapport au secrétaire d'Etat à la Famille.
- Boyer, D. 1999. „Normes et politique familiale: la question du libre choix du mode de garde.“ *Recherches et Prévisions*, No. 57–58: 75–84.
- Buchet, D., Eglin, D., Aldeghi, I., Daniel, A., Simon, M.-O. 2002. *Pathologies infectueuses et mode de garde des enfants en âge préscolaire*. Dossiers d'études, No. 31. Paris: CNAF.
- Commaille, J., Stroel, P., Villac, M. 2002. *La politique de la famille*. Paris: Editions La Découverte.
- CREDOC 2003. „Les opinions sur les modes de garde des jeunes enfants. Données CREDOC 2003.“ *L'essentiel*, No. 11: 1–4.
- Cuvillier, R. 1977. „L'épouse au foyer: une charge injustifiée pour le collectif.“ *Droit Social*, No. 12: 427–437.
- Čáková, E. et al. 1977. *Stručná zpráva z výzkumu Rodina a děti*. Praha: KVVM FSÚ.
- Damborská, M. 1957. „Rozdíly mezi dětmi vychovávanými v rodině, v jeslích a v ústavu během jednoho roku.“ *Čs. Pediatrie*, No. 12: 980–982.
- Daune-Richard, A.-M. 1999. „La notion de référentiel appliqué à la garde des jeunes enfants. Une comparaison France-Suède.“ *Recherches et prévisions*, No. 56: 33–45.
- David, M. 1975. „Séparations: le vivre avec le petit enfant.“ *L'école des parents*, No. 2: 4–17.
- Davidson, F., Maguin, P. 1970. *Les crèches – réalisation – fonctionnement. Vie et santé de l'enfant*. Paris: Les éditions ESF.
- Davidson, F. 1980. *Relation entre le développement de l'enfant et son mode de garde dans la première enfance*. Paris: INSERM, unité de recherche sur les sociopathies.
- Dolto, F. 1977. *Lorsque l'enfant paraît, Tome 1*. Paris: Editions du Seuil.
- Donati, P. R. 1992. „Political Discourse Analysis.“ Pp. 136–167 in: Diani, M., Eyerman, R. (ed.). *Studying Collective Action*. London: Sage.
- DRESS. 2003. „Modes de garde et d'accueil des enfants de moins de 7 ans.“ *Etudes et résultats*. [online]. [cit. 27. 8. 2010]. Dostupné z: <<http://www.sante.gouv.fr/drees/etude-resultat/er-pdf/er235.pdf>>.
- Dunovský, J. 1965. „Seminář K postavení ženy v socialistické společnosti (diskusní příspěvek J. Dunovského).“ *Zprávy SPK*, č. 4: 39.
- Dunovský, J., Eggers, H. et al. 1989. *Sociální pediatrie*. Praha: AVICENUM.
- Dunovský, J., Suchá, M. 1967. „Charakteristika sociálních poměrů dětí v jeslích.“ *Zprávy SPK*, č. 6: 27.
- Encyklopedie moderní ženy*. 1966. Praha: Svoboda.
- Eurostat 4/9/2009. „Mezinárodní srovnání – zaměstnanosti na počtu dětí, 2007.“ [online] (cit. 1.8.2010). Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1413-09-2009-14>>.
- Eurostat 29/12/2009. „Míra ekonomické aktivity – ženy ve věku 15-64 let.“ [online] (cit. 1.8.2010). Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3>.
- Eurostat 30/12/2009. „Míra zaměstnanosti – ženy ve věku 15-64 let.“ [online] (cit. 1.8.2010). Dostupné z: <http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3>.
- Fagnani, J. 1995. „L'allocation parentale d'éducation: effets pervers et ambiguïtés d'une prestation.“ *Droit Social*, No. 3: 287–295.
- Fagnani, J., Letablier, M.-T. 2003. „Qui s'occupe des enfants pendant que les parents travaillent?“ *Recherches et Prévisions*, No. 72: 21–35.

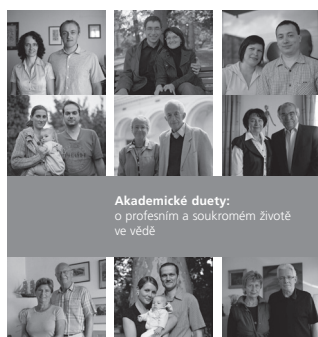
- Florin, A. 2000. *La scolarisation à deux ans et autres modes d'accueil*. Paris: Editions INRP.
- Foucault, M. 1980. *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. New York: Pantheon.
- Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. 2009. „Leave, Allowances, and Facilities: Childcare Past and Present.“ Pp. 77–134 in Hašková, H., Uhde, Z. (ed.). *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. 1985. Praha: SNTL ALFA.
- Jesle nám nenuťte, vzdorují Češi Evropě*. 2009. [online]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz/jesle-nam-nenutte-vzdoruji-cesi-evrope-d9g-/domaci.asp?c=A090202_133836_domaci_adb>.
- Jureček, Z. 1963. „Velikost a struktura domácností a rodin.“ *Demografie*, roč. 3, č. 2: 193–206.
- Klíma, M. 1969. *Pečovatelská služba jako forma péče o děti jeslového věku a důsledky vyplývající z jejich zavedení*. Brno: VUT.
- Kobylková, V. et al. 1987. *Názory občanů na prohlubování rovnoprávného postavení žen v Československu a na výchovu k manželství a rodičovství v rodině*. Praha: ÚVVM FSÚ.
- Koch, J. 1961. „Pokus o analýzu vlivu prostředí kojeneckých ústavů na neuropsychický vývoj 4měsíčních až 12měsíčních dětí.“ *Československá pediatrie*, Vol. 16, No. 4: 322–330.
- Kubička, L. 1956. „Vliv zaměstnanosti matek na vznik psychické nepřizpůsobenosti u dětí.“ *Československá pediatrie*, roč. 11, č. 3: 247–256.
- Kuchařová, V., Bareš, P., Höhne, S., Nešporová, O., Svobodová, K., Šťastná, A., Plasová, B., Žáčková, L. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*. Praha: VÚPSV.
- Kulawik, T. 2009. „Staking the Frame of a Feminist Discursive Institutionalism.“ *Politics and Gender*, Vol. 5, No. 2: 262–271.
- Labusová, E. (bez uvedení data publikace) *Hranice tří let: přirozená potřeba, nebo dogma?* [online]. Dostupné z: <<http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>>.
- Langmeier, J., Matějček, Z. 1963. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: SZN. 2. vydání z roku 1974 vydáno v nakladatelství Avicenum.
- Langmeier, J. 1983. *Vývojová psychologie pro dětské lékaře*. Praha: AVICENUM.
- Laroque, P. 1985. *La politique familiale en France depuis 1945*. Paris: Commissariat général au Plan.
- Legendre, F., Lorgnet, J.-P., Mahieu, R., Thibault, F. 2004. „Des aides publiques à la garde des jeunes enfants.“ *Recherches et prévisions*, No. 75: 5–19.
- Leprince, F. 2003. *L'accueil des jeunes enfants en France: Etat des lieux et pistes d'amélioration*. Paris: Haut Conseil de la population et de la famille.
- Lézine, I. 1964. *Psychopédagogie du premier âge*. Paris: P.U.F.
- Lézine, I. 1975. „L'autonomie du tout-petit.“ *L'école des parents*, No. 2: 38–47.
- Louis, E., Marcillac, J.d. 1981. „Incohérent et injuste, le système des aides financières aux familles a besoin d'être totalement réformé.“ *Droit Social*, No. 1: 113–124.
- Lurçat, L., Cottez, J. 1982. *Grand à la crèche, petit à la maternelle?* Paris: Syros.
- Marc, C. 2004. „L'influence des conditions d'emploi sur le recours à l'APE.“ *Recherches et prévisions*, No. 75: 21–38.
- Martin, C. 2009. „The reframing of family policies in France: Process and actors.“ *7th ESPAnet Conference*. Urbino 17–19 September 2009.
- Maruani, M. 1999. „Les temps modernes de l'emploi féminin.“ *Le monde diplomatique*, No. 44: 34.
- Math, A., Renaudat, E. 1997. „Développer l'accueil des enfants ou créer de l'emploi?“ *Recherches et Prévisions*, No. 49: 5–17.
- Mečíř, M. 1955. „Chování dětí v jeslích.“ *Československá pediatrie*, roč. 11, č. 7: 836–842.
- Mermillod, C., Rossignol, C. 1974. „Le développement de l'enfant à 4 ans est-il significatif des modes de garde antérieurs?“ *Bulletin de statistiques Santé-Sécurité Sociale* 1974 (mars-avril).
- Neyrand, G. 1999. „Savoirs et normes sociales en matière de petite enfance.“ *Recherches et Prévisions*, No. 57–58: 3–15.
- Norvez, A. 1990. *De la naissance à l'école. Santé, modes de garde et préscolarité dans la France contemporaine*. Paris: PUF, INED.
- Nováková, M. 1957. „Poruchy psychického vývoje dětí předškolního věku v ústavních zařízeních.“ Pp. 138–140 in *Problémy pediatrie v praxi a ve výzkumu*. Praha.
- OECD. 2006. OECD Family Database. Full-time equivalent participation rates for children under 3 years old. [online]. OECD. Directorate for Employment, Labour and Social Affairs [cit. 1.8.2010]. Dostupné z: <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- OECD. 2007. OECD Family Database. Maternal employment rates by age of youngest child, 2007. [online]. OECD. Directorate for Employment, Labour and Social Affairs [cit. 1.8.2010]. Dostupné z: <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- Peters, B.G., Jon, P., King, D. S. 2005. „The Politics of Path Dependency: Political Conflict in Historical Institutionalism.“ *The Journal of Politics*, Vol. 67, No. 4: 1275–1300.
- Pierson, P. 2000. „Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics.“ *American Political Science Review*, Vol. 94, No. 1: 251–267.
- Plaisance, E. 1999. „L'école maternelle en France: normes éducatives et socialisation après la Seconde Guerre mondiale.“ *Recherches et Prévisions*, No. 31: 57–58.
- Rayna, S., Stambak, M. 1985. „Les petits entre eux.“ *L'école des parents*, No. 8: 27–30.
- Rosenzweig, F. 2009. „Jardin d'éveil ou Ecole maternelle: une fausse querelle.“ *Le Furet*, No. 59: 60–62.
- Rothstein, B. 2005. *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Saltiel, M., Sullerot, E. 1974. *Les crèches et les équipements d'accueil pour la petite enfance*. Paris: Hachette Littérature.
- Schmidt, V.A. 2010. „Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining change through discursive institutionalism as the fourth ‚new institutionalism‘.“ *European Political Science review*, Vol. 2, No. 1: 1–25.
- Silvera, R. 2005. *Reconciliation of Work and Private Life in France*. Report EWER, The University of Manchester.
- Singly, F.d. 2000. „La place de l'enfant dans la famille contemporaine.“ Pp. 66–92 in: Pourtois, J. P., Desnet, H. (ed.). *Le parent éducateur*. Paris: PUF.
- Snow, D. A., Benford, R. D. 1988. „Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilisation.“ Pp. 197–217 in Klandermans, B., Kriesi, H., Tarrow, S. (ed.). *From Structure to Action: Comparing social movement research across cultures*. London: Jai Press inc.
- Snow, D. A., Benford, R. D. 1992. „Master Frames and Cycles of Protest.“ Pp. 133–155 in Morris, A. D., McClurg Mueller, C. (ed.). *Frontiers in Social Movement Theory*. New Haven and London: Yale University Press.
- Soulé, M. (ed.). 1972. *Les modes de garde des enfants de 0 à 3 ans. Cahier de recommandations*. Paris: Les éditions ESF.
- Soulé, M. 1978. *Recherche active sur les modes de garde des jeunes enfants*. Paris: INSERM, COPES.
- Srb, V., Kučera, M. 1959. *Výzkum o rodičovství 1956*. Praha: Státní statistický úřad.
- Stambak, M., Royon, C. 1985. „Etude de l'organisation d'activités communes chez les enfants de moins de 4 ans.“ *Archives de Psychologie*, No. 53: 77–90.
- Steck, P. 1994. *Les prestation familiales*. Paris: PUF.
- Sullerot, E. 1981. *Les modes de garde des jeunes enfants*. 128/Sec.1/15. Paris: Rapport présenté au nom de la La section des actions éducatives, sanitaires et sociales, Conseil économique et social.
- Šturma, J. 2007. *Nové poznatky vývojové psychologie, rodina, společnost: perspektiva dítěte*. [online]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/5271>>.
- Zazzo, B. 1984. *L'école maternelle à deux ans: oui ou non?* Paris: Stock.
- Poznámky**
- 1** Článek vychází z práce na grantových projektech: *Instituce, mýty a přesvědčení: Zkoumání vlivu path-dependency na soudobé diskurzy péče o děti v České republice, Švédsku a Francii* (GA AV ČR; IAA700280901); a *Proměny forem a uspořádání partnerského a rodinného života z hlediska konceptu životních drah* (GA ČR; P404/10/0021).
- 2** Ve Francii je v současnosti zaměstnáno 60 % a v ČR 58 % žen ve věku 15–64 let, ekonomicky aktivních je ve Francii 66 % žen a v ČR 61 % žen tohoto věku (Eurostat 29/12/2009 a 30/12/2009, dostupné na: <[http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3](http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/kapitola/1607-09-za_rok_2009_%28vybrane_udaje%29-3>)>).
- 3** Viz <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html, LMF1.2.B>.
- 4** Ve Francii kromě toho pečují o děti mladší tří let osobně a celodenně také 7 % otců, zatímco v ČR je jich pouhé 1 %. Data za Francii z DRESS 2003. Data za ČR z šetření *Proměny 2005* (Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.).
- 5** Viz <http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_34819_37836996_1_1_1_1,00.html>.
- 6** Podobně jako v ČR se ovšem jednalo a jedná zejména o děti, které v brzké době dosáhnou tří let, např. nastoupí do mateřské školy tři měsíce před svými třetími narozeními (Norvez 1990: 428).
- 7** Ke změně v tomto směru došlo až v roce 2000, kdy vešel v platnost 15 let připravovaný zákon upravující instituce péče o děti (Leprince 2003: 18).
- 8** Zavedení institutu mateřské asistentky a chůvy a podpor k jejich zaměstnávání bylo významně motivováno snahou omezit nelegální využívání služeb péče o dítě v rámci šedé ekonomiky.
- 9** V současné době činí zákonný limit pět nechodících dětí na jednu pečující osobu, a osm chodících dětí na jednu osobu.
- 10** Viz např. F. Rosenzweig 2009.
- 11** Později, když se rozhodovalo o dalším prodloužení další mateřské dovolené, ČSŽ tento návrh podporoval za účelem snížení břemene matek.
- 12** Data jsou dostupná v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i.
- 13** Hospitalismus byl u válečných dětí popsán dr. Spitzem v roce 1945 v USA.
- 14** CNAF – Caisses Nationales d'Allocations Familiales – je státní orgán zabývající se rodinnou politikou i institucemi péče o děti.
- 15** Ve Francii se pediatri diskuse o jeslích účastnili také, ovšem opět dospívali k jiným závěrům než jejich čeští kolegové – nemoci prodělané v raném dětství podle nich přispívají k rozvoji imunitního systému a mohou omezit výskyt vážnějších onemocnění – alergií a astmatu (Buchet, Eglin et al. 2002).
- 16** Viz *Barcelonské cíle – projev ministra P. Nečase* (2009) nebo psychologa J. Šturmy (2007) na konferenci pořádané MPSV ČR. Současný diskurs českých psychologů ilustruje také Labusová (viz <<http://www.evalabusova.cz/ankety/hranice.php>>).
- 17** Jesle byly pokládány za prioritu do roku 1984. S prohloubením nezaměstnanosti se začala prosazovat rétorika „svobodné volby žen nepracovat“ (Maruani 1999: 34).
- 18** Viz <<http://www.psp.cz/cgi-bin/ascii/eknih/1969fs/sn/stenprot/006schuz/s006007.htm>>.
- 19** Viz *Barcelonské cíle – projev ministra P. Nečase* (2009) a *Jesle nám nenuťte, vzdorují Češi Evropě* (2009).
- 20** Platy v ČSSR patřily v období normalizace k nejvíce nivelizovaným a rodinná politika k nejvíce genderově konzervativním politikám explicitně podporujícím celodenní péči matky o dítě v rámci východoevropského bloku.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2010

Radka Dudová, Ph.D., je členkou oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. V letech 2008–2010 působila na Leidenské univerzitě v Nizozemí. Ve své odborné práci se zaměřuje na problematiku změn v oblasti soukromého života a pracovního trhu, zejména s ohledem na postavení žen a mužů v rodině a v práci, na vznik nových typů soužití a nových rodinných strategií. Korespondenci zasílejte na adresu: radka.dudova@soc.cas.cz.

Hana Hašková, Ph.D., pracuje v oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Ve své odborné práci se věnuje problematice kombinování pracovního a soukromého života, reprodukčním strategiím a ženské občanské participaci. Korespondenci zasílejte na adresu: hana.haskova@soc.cas.cz.

Vohlídalová, Marta (ed.). 2010.

Akademické duety: o profesním a soukromém životě ve vědě.

Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Publikace *Akademické duety: o profesním a soukromém životě ve vědě* editorky Marty Vohlídalové je výstupem dvouletého popularizačního projektu „Akademické páry“ Národního kontaktního centra – ženy a věda. Ten se zaměřil na páry, v nichž oba partneři pracují ve vědě a výzkumu, případně působí na vysoké škole. Projekt si na jedné straně kladl za cíl zviditelnit úspěšné vědce a vědkyně různých generací, na druhé straně odhalit procesy, úskalí i výhody spojené s budováním dvou specifických a často velice náročných pracovních kariér v páru. Rozhovory se zaměřily na kariérní dráhy akademických párů, jejich úspěchy v práci i v soukromém životě i na problémy, s nimiž se setkávají v případě kombinace práce a rodiny. Projekt je volným pokračováním předchozích projektů Žena měsíce a Mladé talentky.

Jarkovská, Lucie, Lišková, Kateřina, Šmídová, Iva a kol. 2010.

S genderem na trh. Rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých.

Praha: Slon.

Kniha *S genderem na trh* se věnuje vzdělávání a trhu práce, které zkoumá jako navzájem provázané systémy. Jádrem knihy je kvalitativní výzkum, provedený v rodinách a školách patnáctiletých dívek a chlapců, který je zasazen do kontextu současných českých a evropských výzkumů vzdělávacího systému a sféry placené práce se zaměřením na genderové aspekty. Výzkum se zabýval problémem volby střední školy a budoucího povolání dívek a chlapců na konci povinné školní docházky. Výzkumný tým analyzoval jejich očekávání, jejich vysněné školy a zaměstnání, volby, které skutečně udělali, i bariéry, které jim stály v cestě, a způsoby jejich překonávání.